

Mirzə Fətəli Axundzadənin pedagoji görüşləri

Abbas Səmədov

*Gəncə Dövlət Universitetinin professoru,
filologiya və pedagoji elmlər doktoru*

Azərbaycan ədəbiyyatında yeni milli dramaturgiyanın banisi, realist bədii nəşrin, ədəbi tənqidin, materialist estetikanın ilk nümayəndəsi, məarif və mədəniyyət xadimi Mirzə Fətəli Axundzadə zəngin ədəbi irs, nadir sənət inciləri yaratmış dahi sənətkar, maarifşərvər mütəffekkirdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına müraciət olaraq, bütün əzizlər boyun doğma vətəni və xalqının tarzqısı yolunda yarınlıdan çalışaraq yeni dövrün irali sürdürüyü mülküüm elni, mədəni və ictimai-siyasi məsələlərə daim fəal münasibət ifadə edər və zamanın qabaqcıl ideyalarından bələdəlməz yığın yaradıclığı ilə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı tarixində parlaq sənəfa açan görkəmli ictimai xadim və maarifçi Mirzə Fətəli Axundzadənin 200 illik yubileyinin təntənəli sərvətdə keçirilməsi qərara alınmışdır.

Bu məqsədə Təhsil Nazirliyində müraciət tədbirlər planı hazırlanıb həyata keçirilməyə başlanılmışdır.

Xalqımızın tanınmış oğlunun mənali ömrünün salnaməsinin, yaradici iş yolu, əmək fəaliyyətini, pedagoji görüşlərini ətraflı şərh edib gənc nəslə

və oxuculara çatdırmaq mətbuatımızın əsas vəzifələrindəndir.

Mirzə Fətəli Axundzadə 1812-ci ildə Nuxa (indiki Şəki) şəhərində anadan olmuşdur. Onun atası Mirzə Məhəmmədətgə Hacı Əhməd oğlu Təbriz vilayətinin Xamnə qəsəbəsindən idi.

O, 1811-ci ildə Nuxa şəhərinə köçür və burada Axund Ələsgərin qızı Nənə xanımla evlənir. 1814-cü ildə yenidən Xamnə qəsəbəsindən köçür. Lakin Xamnədəki günlüs ilə yola getmir. Nənə xanım Fətəlini də götürüb Nuxaya qaydır. Axund Ələsgər Fətəlini oğulluğa götürür, onun təlim-tərbiyəsilsə ciddi məşşəl olur. O, Fətəliyə ərəb və fars dillərini öyrədir, ədəbiyyatı və dini kitabları oxutdurur. Zirək və zehinli uşaq ona Fətəlini hamı sevir. O özü üçün Axundov familiyəsini götürür. Axund Ələsgər 1832-ci ildə Məkkə ziyarətinə getməli olur. Nəvəsini isə Gəncəyə götərir və Axund Molla Hüseynə tapşırır ki, Gəncə məscidində Mirzə Şəfi Vazehin (1794-1872) yanında Fotolinin nəstəliq xəttini öyrənməsinə şərait yaratınsın.

Fətəli Gəncədə hörmətli şair və mahir nəstəliq xəttinən müdərrisi Mirzə Şəfi Vazehin şagirdi olur.

Mirzə Fətəli 1833-cü ildə Nuxaya qaydır və burada təzə açılmış ibtidai rus məktəbinə daxil olur və bir il bu məktəbdə oxuyur. Rus dilini və dünəvəi elmləri öyrənir. Ancaq yaşıının böyük olduğuna görə məktəbi tərk edir.

Axund Hacı Ələsgər 1834-cü ilin sentyabrında Mirzə Fətəlini Tiflisə aparır, Qafqazın baş hakimi baron Rozenin dəftərxanasında şərqi dilləri müətərcimi vəzifəsinə qəbul edir, ona kömək göstərməsini xahiş edir. Baron Rozen Axund Hacı Ələsgəri səmimiyyətlə eşidir və onun xahişini yerinə yetirir. M.F.Axundov altı ay müddətində müətərcimlik öyrənir, həm də ömrünün sonuna kimi bu vəzifədə çalışır və 1873-cü ildə polkovnik rütbəsinə layiq görülür, orden və medal-larla təltif edilir.

M.F.Axundzadə, eyni zamanda, Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan və fars dilləri üzrə müəllim işləyir. O, 1842-ci ildə Tuba xanımla evlənir, onların üç uşağı olur. 1878-ci ildə Axundzadə vəfat edəndə onun oğlu Rəşid və qızı Nisa xanım sağ idilər. Bu vaxt Rəşid bay Belçikanın paytaxtı Brüsselde yol mühəndisi fəktülsinin dördüncü kursunda təhsilini davam etdirirdi. Nisa xanım rus və fars dillərini gözlə bilirdi.

Həmi ona hörmət edir, işşalarına rus və fars dillərini yaxşı öyrəndiyinə görə minnətdarlıqlarını bildirirdi. M.F.Axundzadə Tiflisdə dekabrist yaxıcı A.Bestujev-Marlinski ilə tanış olur, münəsəəm görüşür. A.Bestujev M.F.Axundzadədən Azərbaycan dilini, Axundzadə isə ondan rus dilini öyrənir, səmimi dost olurlar.

O, "A.S.Puşkinin ölümü" haqqında

"Şərqi poeması" adlı əsərini fars dilində yazır, rus dilinə nəşrən tərcümə edir və Tiflisdə omakdaşlıq etdiyi görkəmlə rus yaxıcısı Y.Y.Kremenyev verir. Y.Y.Kremenyev poeməni Moskvaya "Moskovski nablyudatəl" məcmuəsinin redaksiyasına göndərir, poemə 1837-ci ildə məcmuənin on birinci nömrəsində nəşr edilir. Məcmuənin redaksiyası yazar: "Y.Y.Kremenyevin fikri ilə tənəm şərqi olaraq M.F.Axundzadə tərəfindən A.S.Puşkinin məzarına qoyulan bu gözəl çələngi bizə təqdim etdiyinə görə rəzliliyimizi bildirməkə bərabər rus mədəniyyətinə rəğbət bəsləyən gözəl istədədə ürkəndən müvəffəqiyətlər arzu edirik".

M.F.Axundzadə bədii yaradıcılığı şeirlə başlamış və həyatının sonuna kimi müxtəlif mövzularda "Səbuh" toxşlusu ilə mənəzum əsərlər yazmışdır.

Fars, ərəb, türk, rus, Azərbaycan dillərini müəkəmməl bilən M.F.Axundzadə 1840-ci ilin aprelində Zaqafqaziya ölkə idarəsinin Baş dəftərxanasının müətərcimi vəzifəsinə təyin edilir.

1848-ci ildə M.F.Axundzadə Nəs-rəddin şahın taxt çıxması münasibətilə general-leytenant Sillingin müətərcimi kimi Tchrane göndərilir.

O, İran Azərbaycanın kənd və şəhərlərini gezir, galəcəkdə yazacağlı əsərlər üçün zəngin material toplayır. Mirzə Fətəli 1852-ci ilin martında Qafqaz canişliyinə baş müətərcim qəbul edilir və ömrünün sonuna kimi bu vəzifədə səmərəli işləyir.

M.F.Axundzadə şərqsünas Adolf Berje, tarixçi N.B.Berzdenovla birlikdə "Arxeografiya Komissiyası"nda işləyir və bütün sənədləri tərcümə edir.

M.F.Axundzadə həmişə rus və Qərbi Avropanın klassiklərinin əsərlərini çox səmərəli öyrənir. O, Şekspir, Molyer, Qriboyedov, Qoqol kimi dahi sənətkarların əsərləri ilə tanış olur.

M.F.Axundzadə 1850-1855-ci ilərde "Hekayəti-Molla İbrahimxalıl kimiyagər", "Hekayəti-müşyər Jordan həkin-nəbatat və dərviş Mostalı şah sadukini-məşhur", "Sərgüzəsti-vəzir-xani-Lənkəran", "Hekayəti-xurs qul-durbasan", "Sərgüzəsti-mərdi-xəsis" (və ya "Hacı Qara"), "Müdafiə vəkil-lərinin hekayəti" komedyalarını yazmış və Azərbaycan dramaturgiyasının tarixində həm də yaxın Şərqdə, daha geniş mənənədə deşək, bütün islam aləminde yeni realist dramaturgiyanın bünövrəsinin qoymuşdur.

M.F.Axundzadə yaradıcılığında məarifçilik xüsusi yer tutur. O yeni əlifbaya keçmək haqqında layihə tərtib etmiş, ərəb əlifbasını asanlaşdırmaq istəmişdir. 1863-cü ilin mayında bu məqsədi İstanbula gedərək, Türkiyənin dövlət başçısı Fuad Paşa yaxın layihəsini təqdim etmişdir. Ancaq onun layihəsi qəbul olunmamışdır. İstanbulda şərqsünəs Mirza Mülküm xanla da tanış olmuş, onların dostluğu sonralar da davam etmişdir.

M.F.Axundzadə üç əlifba layihəsi hazırlamış, lakin bu layihələr qəbul olunmamışdır. O, "Əlifba haqqında mənzumə" adlı bir əsər də yazmışdır. Mirza Fətəli Axundzadə Mirza Mülkün xandan sonra İranın Parisdə olan səfiri, məarifşəhər Mirza Yusif xanla ailəvi dost olmuş, "Yek kolmə" adlı məqələsində Mirza Yusifi "Əxlaqi təmiz, nəcib, açıq fikirlər bilən, məhəbbət və pərəstişə layiq vəfəli bir dost" adlandırmışdır.

62

M.F.Axundzadənin dostlarından Cəlaləddin Mirzə və Əli xan müdrik insanlar olmuş, əlifbanı dəyişdirmək işinə kömək etmişlər. M.F.Axundzadə, İ.Qurtqaşlı, Xurşid banu Nətəvan, H.B.Zordablı kimi görkəmlı şəxsiyyətlərlə əlaqə saxlamış, "Əkinin" qəzətində "Vəkili-milləti-namələm" imzası ilə çıxış etmişdir.

M.F.Axundzadənin zəngin irsi dünən mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olmuş incilərindən, M.F.Axundzadənin poeziyasında "Zəmənəndən şikayət", "A.S.Puşkinin ölümüնə Şərq poeması", "Təcnis", "Təcnisi-digər", "Zakirə məktub", yənə "Zakirə məktub", "Mükəmməs", "Cəfərqulu xana" (iyirmi səkkiz misradır), "Cəfərqulu xana", (otuz iki misradır), "Cəfərqulu xana məktub", "Səide xitab", "Yeni əlifba haqqında mənzumə", "Şahmat oyunu haqqında" və bə kimi lirik əsərləri nadir sənət nümunələridir.

M.F.Axundzadə 1857-ci ildə yazdığı "Aldanmış kəvəkib" povestinin sujetini I Şah Abbasın salnaməsinin yaxın ısgondor bəy Münşinin "Tarix-aləmi-arayı-Abbası" əsərindən götürmüsdür. M.F.Axundzadənin məarifçi-demokratik görüşlərinin kamala çatmasına və materialist görüşlərinin inkişafına başlamasını "Aldanmış kəvəkib" povesti əsaslandırır. Bu povest təsdiq edir ki, M.F.Axundzadə Yaxın Şərq ölkələrinin tarixini yaxşı bilən bir alim olmuşdur. Görkəmləi sənətkar povestin birinci hissəsində I Şah Abbas və onun vəzirlərindən, ikinci hissəsində isə Yusif şahın əhvalatından bəhs etmişdir.

Məarifçi və demokratik idcayaların carçısı Mirza Fətəli Axundzadə povestdə Şah Abbas hökumətini ədalətlə

Yusif şah hökuməti ilə əvəz etmişdir. M.F.Axundzadə azad və demokratik xalq hakimiyətinin qurulmasına tövliq etmiş, onun carçısı olmuşdur. Povestdə Nəşrəddin şah hökuməti tanqid edilir, çar əsli idarəsinə üstürtütlü nifrat yağıdrılır. M.F.Axundzadə povesti dərin müşahidələr, ümumiləşdirilmiş həyat hadisələri və məraqlı insan suratları ilə zənginləşdirmişdir. Povestin birinci hissəsi Şah Abbasın taxtdan kənarlaşdırılması və Yusif Sərracın hakimiyət başına gotirilməsi ilə yekunlaşdırılır. Povestin ikinci hissəsi Axund Səmedin Yusif Sərracı şahın yerinə namizəd göstərməsi ilə başlayır. Yusif Sərracın islahatçılıq fəaliyyətinin inkişafı göstərilir. Bu hissənin sonu Yusif Sərracın itkin düşməsi və köhnə şahın üç yerinə qayıtması ilə yekunlaşdırılır.

Məarifçi yazarı M.F.Axundzadə Yusif Sərrac obrazını ideal hökmədar surəti kimi yaratmış və onu oxucuya sevdirməyi bacarmışdır. Yusif Sərrac ömrü boyu görə bilmədikləri tədbirlər görmüş, qanunlar vermİŞ, dini dövlətdən ayırmış, məhkəmə işlərini ruhanişlərin əlindən almış, münəccimbaşlıq məqəmını loğv etmiş, xalqa səmərəli idarəti göstərməmişdir.

Mirza Fətəli Axundzadə bədii yaradıcılığı və sosial-fəlsəfi düşüncələrinin kamiləşdiyi dövrdə "Kəmalüddövlə məktubları" əsərini yazmışdır. "Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin özdə İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə yazdığı üç məktub və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavab məktubu" adlı əsər həm ədəbiyyatşünaslıların və həm də filosofların diqqətini cəlb etmiş, bu gözəl fəlsəfi traktat haqqında dəyərli elmi tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Mirza Fətəli Axundzadə "Kəmalüddövlə məktubları"nda siyasi-fəlsəfi ideyalarını və estetik görüşlərini ətraflı təsvir etmişdir. Məarifçipərvər sənətkar bu əsərində görüşlərini və ideyalarını canlı badıl formada Kəmalüddövlə və Cəlalüddövlə obrazları ilə təqdim etmişdir.

Əsərdə göstərilir ki, Kəmalüddövlə və Cəlalüddövlə şahzadədir. Onlar Misir köçməyə məcbur olmuşlar. İngilis müstəmləkəçiləri Kəmalüddövlənin vətonu Hindistanda atası Övrəng Zibini hakimiyətini başından götürüb onun məməkətinə sahib olmuşlar. Cəlalüddövlə isə Vətonu İranda despotun zülmənə dözməyib Misir köçmədür. Şahzadələr zülmə dözmür, vətonlarda fəlakətdən qurtarış üçün tədbir görmək isteyirlər. Kəmalüddövlə Amerika, Avropa ölkələrini səyahət edir, bu ölkələrin ictimai-siyasi quruluşu ilə tanış olur, Şərq xalqlarının geridə qalmışının səbəblərini öyrənir. Sonra İranə gedir. O, İranın vəziviyətini kədərlərin. Amerika və Avropa ölkələrinin abadlığını görür. Ərəb istismarına nifrat edir və deyir: "Ey İran! Həni sonin o şövkötin". O, Firdovsinin "Şahnamə" əsərindən istiləçi ərəblərə qarşı deyilməsi bəytləri scicin və deyir ki, sağlam ağılmə hökmü ilə tam azadlıq nemətindən istifadə etmək lazımdır.

M.F.Axundzadə "Kəmalüddövlə məktubları" əsərində Kəmalüddövlənin müsbət, Cəlalüddövləni isə mənfi fikirlərin ifadəçisi kimi vurur. Əsərdə Cəlalüddövlə dostu Kəmalüddövlənin üç məktubuna bircə cavab yazır və orada Kəmalüddövlənin "başına hava gəlməsinə" təsəssüflərin.

Əsərdən aydın olur ki, bunların

63

ikisi də mahiyyət etibarı ilə bir məqsədin yolcusudur, cini dünyagörüşünü malikdirlər. Cəlalüddövlə despotizmizi yalnız İranda dəyiş, bütün Şərqi ölkələrində azadlığın qarşısında dayanan maneqələrdən biri hesab edir, müstəmləkə zülmünü ən dəhşətli faciə adlandırır.

“Kəmalüddövlə məktubları” əsərində aydın olur ki, Kəmalüddövlə və Cəlalüddövlə təkliyədə M.F.Axundzadə ideyalarının temsilcisi deyildir. Ancaq onların mübahisəsindən alınan mənətiqi nəticələr M.F.Axundzadənin siyasi-fəlsəfi ideyası və müdriki dünyagörüşüdür. Mirzə Fətəli Axundzadə yazır ki, müsləman xalqları arasında elm və mədəniyyətin yayılmasına din və fanatizm böyük maneədir. Asiya xalqlarını qəflət və nadanlıq yuxusundan oyaatmaq məqsədi güden “Kəmalüddövlə məktubları” adlı əsər qüvvətli fəlsəfi mütləraqi ideyalar ensiklopediyasına çevrilmiş, müəllifinə hörmət qazandırılmışdır. Ona görə ki, Yaxın Şərqdə və Qərbi Avropana bu əsərə qədər belə qüvvətli əsər yazılmamışdı. Bu əsərin əsas ideyası din və fanatizmə qarşı şiddəti mübarizədən ibarətdir.

M.F.Axundzadə deyir: “Mən külliyyədən puç və əfsanə həsab edirəm. Onlardan heç birinə axırətdə qurtuluş ümidi ilə i ail deyiləm”. Məhz buna görə də dindarları elm və maarifə yiyələnməyə çağırır, onlara dünyəvi bilikləri öyrənməyin lazımlı olduğunu göstərir. O, elm xadimlərinə xalqa elm öyrətmənin zəruri olduğunu şərh edir. M.F.Axundzadə din və cəhalatı kəskin təndiq atəşinə tutur, ona öldürüçü zərbə vurur. Maarifpərvər sənətkar M.F.Axundzadə Kəmalüddövlənin əli

ilə İranda, Cəlalüddövlənin dili ilə Hindistandakı nöqsanları göstərir və ifşa edir.

Avropanın Şərqi xalqlarını müstəmləkəçilik zülmənə salmasının başlıca sabəbini görkəmli sənətkar islam ideologiyasında görür və yazar: “Təm azadlıq iki növ azadlıqlıdan ibarətdir: biri ruhani azadlıqdır, o biri cismani azadlıqdır. Bizim ruhani azadlığımızı islam dininin başçıları əlimizdən almış, bizi bütün ruhani işlərdə təmamilə öz əmr və nəhəyinə təbe və alçaq kələ etmişlər və bizim maddəyə heç bir müdaxilə etmək ixtiyarımız yoxdur. Beləliklə, biz ruhani azadlıq maddəsində din başçılarının qulu olaraq azadlıq nəmətindən məhrumuzq”.

M.F.Axundzadə “Yek kəlmə haqqında” adlı məqaləsindən dən və despotizmə qarşı mübarizəni birgə aparmağı və hər ikisinin aradan qaldırılmasını tələb edir. Şərqdə dərin kök salmış dini və zülmü sarsıtməq uğrunda M.F.Axundzadənin ideyası çox qüvvətli olmuş və ondan sonra gələn mübarizlərə əhəmiyyətli istiqamət vermişdir. Mirzə Fətəli Axundzadənin ic-timə-siyasi görüşləri feodal-təhkimilik münasibətləri əleyhino olaraq, Azərbaycan və Yaxın Şərqi ölkələrindən baş verən ictimai-iqtisadi hadisələrlə, həm də azadlıq hərəkatı, elmi və mədəni əlaqələrlə möhkəm bağlı olmuşdur. Mirzə Fətəli Axundzadə demokratiya və azadlıq carxısı kimi yazar: “Bəşəriyyətin xoşbəxtlik və səadəti o vaxt mümkin olacaqdır ki, ister Asiyada və isterse Avropana insan əqli ədəbi həbsən tamam qurtaracaq, işlərdə və fikirlərdə yalnız insan əqli sənəd və dəlil hesab edilib, hakimi mütləq olacaqdır”.

M.F.Axundzadə “Aldanmış kəvəkib” əsərində göstərdiyi siyasi fikirlərini “Kəmalüddövlə məktubları”nda inkişaf etdirmiş, fəlsəfi və siyasi təkamülünə tamamlamışdır. 1861-ci ildə təhkimçilik hüququnun ləğvi haqqında islahatdan sonra Rusiyada azadlıq hərəkəti geniş yayılır və Azərbaycana da tosiv edir. Mirzə Fətəli Axundzadə yazar ki: “Mən xalqı sevən, canımı bu yolda qurban verməyə hazır olan bir adamam”. Aydındır ki, M.F.Axundzadə maarifçiliyi yanaşı inqilabi ideyaları öyrənir və onun töbliği ilə məşğul olmağa başlayır. Məhz buna görə də ədib yazar: “Zülmü aradın qaldırmaq üçün məzluma demək lazımdır ki, qəfələt yuxusundan oyan və zalimin atasını yandır”. Ədib elm və maarifə yiyələnmək üçün istismar qurulusunu dağlılığı əsas problem sayır. Azərbaycanda, İranda və Hindistanda M.F.Axundzadə məktəbinin görkəmli xələfətleri olmuşdur. Maarifpərvər sənətkar Avropa və dünya kapitalistlərinin müstəmləkə siyasetinə nifzə yağıdır, bu mürtəcə siyasetin yaramazlığını göstərir.

M.F.Axundzadə “Kəmalüddövlə məktubları”ndə və “Föhristi-kitab” (1859), “Nəzim və nəşr haqqında” (1862), “Təqnid risaləsi” (1862), “Hekayə” (1865), “Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika” (1871) və bir sırada əsərlərində realizm və sənətə ideyasızlıq haqqında çox əhəmiyyətli fikirlərini bildirmişdir. Eştekit görüşlərində və ədəbi-tənqidli müləhizlərləndə ədəbiyyat və incəsənətin təriyəvi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirir M.F.Axundzadə müsələrləri bu məsə-

lənin şəhənə düzgün yanaşmağa çağırmışdır. Ədübün sənət realizm prinsiplərinə əsaslanan estetik və ədəbi tənqidli görüşləri materialist dünyagörüşü ilə vəhdət təşkil edir. Onun ədəbiyyat və sənətə vətənpərvərlik və bəynəlmiləçilik prinsiplərinə sadıq qalması realizm prinsiplərinə müdafiə edir. Ədib ədəbiyyat və incəsənətde ideyasiylığın və formalizmin əleyhino çıxır, “məzmun sahihliy” və “ifadə gözəlliyi”ni bədi əsərin əsas ölçüsü sayır, Nizaminin “Xəmsə”sinə, Firdovsinin “Şahname”sinə məzmun və ifadə gözəlliyyinin yüksək nümunəsi adlanır. Mirzə Fətəli Axundzadə “Nəzim və nəşr haqqında” adlı məqaləsində M.P.Vaqif və Q.Zakirin poeziyasını yüksək dəyərləndirir. O, epik seri dəha oxunaqlı sayır, Homerin “İliada”, Firdovsinin “Şahname”, Nizaminin “Xəmsə”ni gözlə sənət əsəri adlanır.

Maarifpərvər sənətkar M.F.Axundzadə məzmun və ifadə gözəlliyyini şərin əsas meyari hesab edir, Firdovsinin, Nizaminin və Hafizin əsərlərini nümunə göstərir. Mirzə Fətəli Axundzadə ədəbi-tənqidli məqalələrində teatr və dramatiymanın təriyəvi mahiyətini göstərir, kütlələrin təriyələndirilməsində onun əhəmiyyətini vurğulayır. Dərin məzmunlu və tənqidli əsərləri ilə yeni materialist estetikanın və ədəbi tənqidin bünövrəsini qoymuş, ədəbiyyat və incəsənət, ictiamı və mədəni məsələlərə həsr etdiyi əsərlərində dahi sənətkar olduğunu təsdiqləmiş Mirzə Fətəli Axundzadə dünyasöhrətli mütəfəkkiridir.

Monavi həyatlardan şəxsi yaradıcılığı üçün həyat və qüvvət alan Mirzə Fətəli Axundzadə yalnız xalqın elm və

maarifa, ədəbiyyat və incəsənətə yiylənləməsini əsas meyar sayır, bütün fəaliyyətində səmərəli mübarizə aparır. Bu şəfəfi mübarizə həmişə böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadəyə ümumxalq məhabətə qazandır.

XIX əsrin 60-70-ci illərində maarif xadimləri və pedaqoqlar xalq məktəblərinin yaxşılaşdırılmasına çalışmış, gənc nəslin nəcib anənələrlə təbiyələnməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Onlar məktəbə fiziiki cəza tətbiq etməyin əlchini çıxınış, izahlı qırət, ekskursiya, müxtəlif növ iş üssülərindən geniş surətdə istifadə etməyin tərəfdarı olmuşdur.

M.F.Axundzadə göstərmişdir ki, müəllim pedaqozi məhiyyətli ictiyai xadim, ardıcıl surətdə islammayı bacaran, mahir metodist, həssas təbiyəçi olmaqla, sağidlərin əqli qabiliyyətlərini və bədii zövqlərini inkişaf etdirməlidir.

Mirzə Fətəli Axundzadə görkəmli maarifşərvər, fitri istedadlı sənətkar, humanist tarixi şəxsiyyət, feodal zülmünə qarşı ciddi mübarizə aparan mütəfəkkir olmuş. Vətona və xalqa şərəflə xidmət etmiş, həmişə xalqın məhabətini qazanmışdır.

Maarifşərvər sənətkar M.F.Axundzadə istismarçı hakim quruluşa, islam dininə, köhnəliyə, idealizmə nifrat etmiş, yaranıncılarında təlim-təbiyə məsələlərinə geniş yer vermiş, təlim-təbiyənin yeni cəmiyyətdə gənc nəslə təbiyə edib yetişdirmək üçün əsas vəsite olduğunu əsaslandırmışdır.

Professor Əhməd Seyidov: "Axundovun irslı sürdürüyü təlim-təbiyə ideyaları gənclərdə despotizmə, islam dininə, müftixorlara, hər cür fanatizmə və muridizmə qarşı nifrat hissə aşılı-

yır, elmə, mədəniyyətə həvəs oyadır, insanı əxlaqi gözəlləşdirməyə, onu mövhümət və cohalat zəncirlərdən xilas etməyə çağırırı".

Mirzə Fətəli Axundzadə istismarçı kuruluşun, onun soyğunçu və talaşçı nümayəndələrinin, dinin və mövhümətən insanın azadlığı, əməkşəvərlik, vətənpərvərlik ruhunda təbiyə edilməsinin düşməni olduğunu göstərmişdir.

Maarifşərvər Mirzə Fətəli Axundzadənin pedaqozi görüşlərinin qayəsi mövhümətdən, dindən uzaq, elmi biliklərlə silahlanmış, humanist, zəngin təlim-təbiyəvi, bədii-estetik və əxlaqi keyfiyyətlərə malik gənclər təbiyə edib yetişdirməkdan ibarətdir.

Mirzə Fətəli Axundzadə insan şəxsiyyətinin təşkəklündə təbiyə və təhsilin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirir və yazar: "İam azadlıq iki cür azadlıqlıdan ibarətdir: biri ruhani azadlıq, o biri cismani azadlıqlıdır. Biz ruhani azadlıq maddəsinin din başçılarının qulu olaraq azadlıq nemətindən möhrumluq. Bizim cismani azadlığımızı isə despot hökmətlər alımlıdan almış, bizi bu dünya hayatında tamamilə öz buruqlarına məhkəm edib, bizi də nəfəslərinin istəklərinə görə cürbəcür ağır yüklerin və təkliflərin hamallı etmişlər".

M.F.Axundzadəyə görə, faydasız təbiyə-təhsil sistemi istismarçı hakim quruluşun yaramaz fəaliyyətinin nötücəsidi və nifratə layiqdir. Ədib yazar ki, insanlar dərk etmirlər ki, "uşaqların təbiyəsində çubuq və şillə vurmaq onların əxlaqını pozar, təbiatlarını alçalar, fitri cövhələrini boğar, qorxaq və yalançı edər". Ayndır ki, görkəmli maarif xadimi köhna təbiyə sistə-

mini ifşa edir, dünyəvi elmlər əsasında gənc nəslin hərtərəfli və səmərəli inkişafını göstərir. O, despotun aradan götürülməsini, xalq məktəblərinin açılmasını, dünyəvi məktəblərə çevrilməsini, gənc nəslin həqiqi elmi biliklərə yiyələnməsini zəruri sayır. M.F. Axundzadə H.M.Zərdabiyə məktubunda yazar ki, biz elmi harada, kimdən və hansı dildə öyrənək. Deməli, M.F.Axundzadə məktəblərin azlığından, müəllimlərin olmamasından və ana dilində dərsin keçirilməsindən bəhs edir. Bu da çox acınacaqlı vəziyyət yaradır. Buna görə də bu dillərin əvəzində Azərbaycan dilinin tədris olunması, Qori müəllimlər seminarında Azərbaycan söbəsinin açılması ugurunda M.F.Axundzadə səmərəli fəaliyyət göstərmiş, islam dininən kökündən lağv edilməsini tələb etmişdir. Ədib yeni əlisfə islahatı uğrunda əsaslı mübarizə aparmış, ərab əlisbasının dəyişdirilməsinə zəruri hesab etmiş və demişdir ki, "bəs yüz il beklə keçə də, o, yənə dayışməlidir, mən onu, indi dayışməyi qərara aldım". Onun yeni əlisfə uğrunda mübarizəsi islam dininən və Şərqi despotizmənən çox ağır və dəhşətli zərbe idi. Ona görə ki, ədib dünyəvi məktəblərin yaradılmasına və yeni əlisfəyə keçirilməsini dövrün əsas məsələsi kimi qiymətləndirirdi.

M.F.Axundzadə gənc nəslin hərtərəfli inkişafında təhsilin və elminin inkişafı və köhna məktəblərin lağv edilməsini, yeni əsullu xalq məktəblərinin açılmasını tələb edirdi.

M.F.Axundzadə tərəfindən ümumtəhsil ideyasında xalq məktəblərinin açılması və bu məktəblərin dinin tə-

sirindən azad olub dünyəvi məktəblər olması, gənc nəslin həqiqi elmi biliklər vərməsi fikri əsaslandırılır.

Azərbaycanda maarifin inkişafına əsas yox idi, məktəblərdə Azərbaycan dili tədris edilmirdi. Buna görə də Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycan dilinin səmərəli tədrisi üçün ərab, fars və osmanlı təsirindən qurtarmaq uğrunda mübarizə aparırdı. M.F.Axundzadənin yaradıcılığında, zəngin ədəbi əsirində təhsil ideyası inkişaf etdirilir. Şərqdə istismarçı hakim qurulusun, zülmün və islam dininin tamamilə lağv edilməsi də əsaslandırılır, həm də dövrün zəruri tələbi səviyyəsinə qaldırılır. M.F.Axundzadə dünyəvi təhsilin tərəfdarı olmuş, təbiət və cəmiyyət haqqında elmi biliklərin insani mövhümətdən xilas etməsini göstərmiş, real və dünyəvi təhsili müdafiə etmiş, dina və mövhümətə qarşı mübarizə aparmağı, təbiət elmləri ilə silahlanmağı lazım bilmişdir.

M.F.Axundzadə şəfəfi fəaliyyətində bütün elmləri: hüquq elminin, tarixi, ədəbiyyatı, fəlsəfəni, coğrafiyanı, içtimai-siyasi elmləri öyrənməyin əhəmiyyətini göstərmiş, gənc nəslin dünəngötüşünün formalşamasında tarix elminin əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirmişdir. M.F.Axundzadə insani, gələcək ümidiñən olan gənc nəslin təbiyə etmek, maarif yaratmaq, cohalətə qarşı mübarizə aparmaq uğrunda dil və ədəbiyyatı əsaslı adlandırmışdır. Ona görə ki, dil və ədəbiyyatın təlim-təbiyəvi və bədii-estetik mahiyəti, əxlaqi keyfiyyətləri çox yüksəkdir. M.F.Axundzadəyə görə bədii ədəbiyyat dərin məzmunlu, zəngin ideyali, təbiyəvi mahiyəti olmalıdır. Ədəbiyyat insanın mənəvi aləmini,

bütün varlığını zenginleştirmeli, gözellişleri, səciyyəvi sıfırları ona dərk etdirmeli, insanın qolbını pərvazlandırmalı, onu yüksəltmeli, yaramaz və riyakar sıfları ifşa etməlidir. Ədib dünyəvi məktəblərdə ümumtəhsil fənləri içərisində müsiqisi və nağməyi, rəsmi və rəqsa yüksək qiymət verir, onları böyük təlim-tərbiyəyi əhəmiyyətini dəyərləndirir, öyrənilməsini, səmərəli tədris olunmasını zəruri hesab edir.

Maarifpərvər sənətkar Mirzə Fətəli Axundzadə dünyayı təhsil ideyasında görkəmli elm və mədəniyyət adımlarının təcüməyi-hallarını tarixiilk və elmlilik prinsipləri əsasında ziyyət nəşr etdirməyin əhəmiyyətini göstərmişdir. Onun materialist dünyagörüşündə əxlaq məsələlərinin əsərinin geniş yer verilməsi, ətisərmişar həkimiyyyətin əxlaq normaları ifşa edilmiş, müftəxərliq, səhərtpərəstlik, ikiüzlülük, yaltaqlıq, təbəllilik kəskin təqnid atəşinə tutulmuşdur.

Humanizm, vətənpərvərliyin və əməksevərliyin karşısına olan mütəsəkkir əxlaq tərbiyyəsini, xalqlar arasında insanpərvərlik, səmimiyət və dostluğın yaradılmasını töblik etdiyini, böyük sənətkarların təlim-tərbiya haqqındaki fikirlərinin müasir dövrdə öz əhəmiyyətini saxladığını göstərir. Pedaqoji elmləri doktoru, professor Əhməd Seyidov yazar: "Mirzə Fətəli Axundzadənin xalq maarifi, təlim-tərbiya haqqındaki qabaqcıl ideyaları Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafı tarixinin çox əhəmiyyətli səhifələrini təşkil edir, bu ideyalar Mirzə Fətəli Axundzadənin zəngin ədəbi-fəlsəfi irsi ilə birlikdə yaşayır".

Mirzə Fətəli Axundzadənin peda-

qoji görüşləri Seyid Əzim Şirvaninin (1835-1888), Həsənbəy Zərdabının (1837-1907) pedaqoji görüşləri ilə vəhdət təşkil edir, dünyəvi təhsilə tərəfdar olduqlarını, gənc nəslə nəcib əxlaqi keyfiyyətlər aşılışmasını zəruri saydıqlarını təsdiqləyir. Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın banisi, realist nəşrin, ədəbi təqnidin, estetikanın ilk görkəmli nümayəndəsi, maarif xadimi, mahir pedaqoji Mirzə Fətəli Axundzadə zəngin ədəbi irsi ilə milyonların qəlbində yaşamış, yaşayır və əbədi yaşayacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İ.Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yadəs və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007.
2. H.Məmmədzadə. Mirzə Fətəli Axundov və Şərq. Bakı: Elm, 1971.
3. Mir Cəlal, P.Xəlilov. Ədəbiyyatın əsərlərinin əsərləri. Bakı: Maarif, 1972.
4. C.Xəndan. Uğur yolu, Bakı: Azəməş, 1987.

Педагогические воззрения

М.Ф.Ахундзаде

Резюме

В настоящей статье большою внимание уделено на педагогические, научные и эстетические воззрения великого драматурга, критика и педагога.

M.F. Akhundzadeh's pedagogical views

Summary

This article is dedicated to the great playwright, critic and his scientific-pedagogical, esthetic views.

Metodika, qabaqcıl təcrübə

Həndəsənin hazırlıq kursunda sahə anlayışlarının öyrədilməsinə dair (IV-VI siniflər)

Mənsüm Alişov

**Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və
Yenidənəhəzurlanma İnstitutunun prorektoru, dosent**

Ümumtəhsil fənləri içərisində riyaziyyatın xüsusi yeri vardır. Onun I sinifindən XI sinifə qədər tədris edilməsi də bunu təsdiq edir. Məlumdur ki, riyaziyyat elmi kəmiyyətlərin ölçülməsi və qiymətlərinin hesablanması məsələləri ilə məşğul olur. Kəmiyyətlər isə xarakterik xüsusiyyətlərinin görə məxsus olduğu elmlərə görə fərqlənir. Məsələn, fiziki kəmiyyətlər (kütlə, tacil, qüvvə, iş və s.), həndəsi kəmiyyətlər (uzunluq, sahə, həcm, bucağın qiyməti və s.) bu qəbildəndir. Burada IV-VI siniflər riyaziyyatında həndəsədən ayrıca danışmış lazım gəlir.

Həndəsi fiqurlar müxtəlif xassələrə malikdir. Bu və ya digər həndəsi fiqurda nəzərdə tutulan xassənin olub-olmadığı haqqında fikir söyləmək olar. Məsələn, düz xəttin kəmiyyətə manasında qeyri-məhdud uzunluğuna malik olması, çvərə uzunluğunun məhdud olması, tərəflərin uzunluqlarına görə üzbücağın təsnifi, düzbücaqlının təsnifi (məxsusi düzbücaqlı və kvadrat) və s.

Həndəsi fiqurları digər xassələrinə görə də təsnif etmək olar. Məsələn, parçanın xassası-uzunluğa malik olmasından, müstəvi fiqurun (düzbücaqlı) və s.) sahəyə malik olmalıdır; fəza cismiinin (məsələn, prizmanın, kubun və s.) həcmə malik olmalıdır.

Bu və ya digər fiqur nəzərdən keçirilərək, sual meydana çıxır: bu fiqur bizi maraqlandırın xassəyə malikdir? Əgər malikdirdə, onda həmin xassəyə uyğun kəmiyyətin qiymətini müəyyən etmək məsələsi ortaya çıxır. Məsələn, parçanın uzunluğuna uyğun mənfi olmayan ədədi müəyyən etmək üçün həmin uyğunluğun ölçülməsi zərurəti yaranır. Bunun üçün qabaqcıl dan malum olan ölçü vahidindən (vahidlərindən) istifadə edilməlidir. Müstəvi fiqurun sahəsi vardır və onun qiymətini neqə ölçü vahidi ilə müəyyən etmək isə bundan sonra mümkün olur.

Eyni qayda ilə həcm haqqında oxşar fikirləri də şərh etmək olar. Məlumdur ki, uzunluq, sahə, həcm-həndəsi fiqurların xassələridir [3; 131].

Həndəsi fiqur baxışlarından biri-nə malikdirdə, onda bu xassının miqdarını uyğun olaraq: uzunluq ölçüsü, sahə ölçüsü, həcm ölçüsü adlandırmış olar. Lakin həmin ifadələri sadəcə olaraq uzunluq, sahə və həcm adlandırlılar. Deməli, bu sonuncu anlayışlar ikinci mənə kəsb edirlər: həndəsi fiq-